

ΤΟ ΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ 2/3»*

Θεοφάνης Β. Πάκος

I. Εισαγωγή

Ο όρος «κοινωνία 2/3» χρησιμοποιείται τόσο για να περιγράψει τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα όσο και να υποδηλώσει τις πολιτικές και άλλες διαστάσεις που ευθύνονται για αυτά.¹ Συγκεκριμένα ο όρος αυτός: (α) Σχηματοποιεί την ύπαρξη του σύγχρονου κοινωνικού ζητήματος, παρέχει χοντρική εκτίμηση της έκτασης και της οξύτητάς του και υποδηλώνει ότι οι υπάρχουσες μορφές ελέγχου της οικονομικής, πολιτικής, πολιτιστικής και επικοινωνιακής ισχύος σπρώχνουν στο περιθώριο -ουσιαστικά εκτός κοινωνίας- μια αυξανόμενη μερίδα του πληθυσμού. Εντελώς συνοπτικά υποδηλώνει την αυξανόμενη φτώχεια μέσα σε αυξανόμενο πλούτο. (β) Επέχει θέση αντίθεσης προς τη μεταπολεμική -σχετική και γεωγραφικά περιορισμένη -πραγμάτωση της ενιαίας κοινωνίας, δηλαδή της κοινωνίας της ανάπτυξης, της λαϊκής ευημερίας και της προστασίας των αδυνάτων. Και είναι ακριβώς η δυσμενής αντιπαράθεση του τότε με το τώρα η οποία προσδίδει στον όρο νοηματικές αποχρώσεις ξεπεσμού και παρακμής.² (γ) Υπαινίσσεται την παρουσία μιας κυβερνώσας πολιτικό-οικονομικής συμμαχίας αλλά Gramsci, η οποία επιδιώκει να επιλύσει τα οικονομικά προβλήματα με μεροληπτικό τρόπο, φορτώνοντας το κόστος των αναγκαίων διαρθρωτικών προσαρμογών στα πιο αδύνατα στρώματα της κοινωνίας, τους εργαζόμενους και τους νέους.³ (δ) Από μια άλλη οπτική, ο όρος αντανακλά μια υπόγεια θεωρητικό-ιδεολογική προσπάθεια νομιμοποίησης και ηθικής δικαιολόγησης των νεοφιλελεύθερων πολιτικών κατεδάφισης των μεταπολεμικών θεσμών κοινωνικής προστασίας και αλληλεγγύης, τις οποίες εφαρμόζουν με παραλλαγές τα τελευταία είκοσι χρόνια όλες σχεδόν οι κυβερνήσεις, σε όλες σχεδόν τις χώρες.⁴

II. Οι συναινετικές ρίζες της μεταπολεμικής ανάπτυξης και ευημερίας

Ο ουδέτερος παρατηρητής και ο ιστορικός του μέλλοντος θα συμφωνήσουν ότι κατά την πρώτη μεταπολεμική εικοσιπενταετία - 1945-1970 - συντελέστηκαν διεθνώς μεγάλα άλματα στην οικονομική ανάπτυξη, τη στερέωση της δημοκρατίας, την οικοδόμηση θεσμών κοινωνικής αλληλεγγύης και προστασίας, την επιστημονική πρόοδο, τον πολιτισμό και γενικότερο σε όλο το φάσμα των εκφάνσεων της ζωής.⁵ Πολλοί, επίσης, θα συμφωνήσουν ότι τα επιτεύγματα της περιόδου αυτής συνδέονται άμεσα με τη μεταπολεμική παρεμβατική ρύθμιση που μορφοποιήθηκε στις πολιτικές πλήρους απασχόλησης, ανάπτυξης και ευημερίας στις οποίες έλαβε υπόσταση το κυρίαρχο, τότε, πλέγμα κοινωνικών αξιών και πάνω στο οποίο πάτησε γερά και υψώθηκε ο «χρυσός αιώνας»⁶ και για άλλους η «λαμπρή εικοσιπενταετία».⁷ Σύμφωνα με την αυθεντικότερη, ίσως, διατύπωση της παρεμβατικής φιλοσοφίας, το κράτος ως εκφραστής του γενικού συμφέροντος όφειλε να απαλλάξει την κοινωνία από τις πέντε πληγές της: «τη φτώχεια, την αρρώστια, την αμάθεια, την αθλιότητα, και την ανεργία»⁸.

Φυσικά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μεταπολεμική ρύθμιση περιελάμβανε και άλλους στόχους, - συχνά αντιφατικούς, πράγμα αυτονόητο άλλωστε αφού ήταν καρπός συμβιβασμού ανάμεσα στα επιμέρους συμφέροντα και στηρίχθηκε, κατά κύριο λόγο, στη στρατηγική προσωρινής υποχώρησης του κεφαλαίου. Το πνεύμα συνεννόησης και συνεργασίας που καθόρισε τη φυσιογνωμία και το περιεχόμενο της μεταπολεμικής ρύθμισης υπήρξε, όπως είναι γνωστό, αποτέλεσμα της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας - οικονομική κρίση μεσοπολέμου, εθνικιστικές και φασιστικές εκτροπές, παγκόσμιος πόλεμος, πλατιά συμμετοχή του λαού στην αντίσταση, εθνικοαπελευθερωτικά και εργατικά κινήματα, λαϊκές διεκδικήσεις, πρόσφορες μεταπολεμικές οικονομικές συνθήκες.⁹ Σε μεγάλο βαθμό η διάθεση συμβιβασμού από τη μεριά του κεφαλαίου υπαγορευόταν από το γενικότερο συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων και ιδιαίτερα από την πλατειά αποδοχή της ιδέας για κοινωνική αλληλεγγύη, συνεργασία και «δίκαιη» κατανομή των καρπών της νίκης και της ανοικοδόμησης. Επιπλέον, τα σημαντικά επιτεύγματα της Σοβιετικής Ένωσης στον τομέα της οικονομικής ανάπτυξης συνιστούσαν το αντίπαλο δέος, την υπαρκτή δυνατότητα μιας άλλης - μη καπιταλιστικής - κοινωνίας. Από αυτό τον ιστό καταστάσεων, σχέσεων, δυνάμεων και αξιών αναβλύζανε οι ιδέες και οι εμπνεύσεις οι οποίες επέτρεψαν την πραγμάτωση, στο μέτρο που αυτό έγινε, του οράματος της ενιαίας κοινωνίας και αποτέλεσαν την καρδιά των πολιτικών κρατών ευημερίας.¹⁰

Οι θετικές επιπτώσεις αυτών των επιλογών δύσκολα αμφισβητούνται: Σε όλους τους τομείς τα αποτελέσματα της παρεμβατικής ρύθμισης ξεπέρασαν κάθε προσδοκία. Για παράδειγμα οι ρυθμοί μεγέθυνσης δεν είχαν ιστορικό προηγού-

μενο και η απασχόληση έφτασε στα υψηλότερα δυνατά επίπεδα. Μάλιστα ορισμένες χώρες, Γερμανία, Ελβετία κ.ά., αντιμετώπισαν μεγάλες ελλείψεις εργατικών χεριών, οι οποίες και καλύφθηκαν από μαζική μετανάστευση από χώρες με πλεονάζον εργατικό δυναμικό, όπως ήταν οι χώρες της Μεσογείου. Παράλληλα παρατηρήθηκε, δραστική μείωση της ανισότητας στη διανομή του εισοδήματος και του πλούτου και θεαματική αύξηση των δημόσιων δαπανών για εκπαίδευση, υγεία, κοινωνική ασφάλιση και προστασία. Όλες αυτές οι εξελίξεις οδήγησαν στη δραστική ελάττωση της φτώχειας, της αποστέρησης και όλων των άλλων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού.¹¹

Σήμερα τα επιτεύγματα της χρυσής εικοσιπενταετίας φαντάζουν εξαιρετικά μακρινά και οι προσδοκίες της μεγάλης μάζας των φτωχών για καλύτερη ζωή πρόσκαιρες και ουτοπικές. Λίγα στοιχεία από την ΕΕ (περιοχή με υψηλή ανάπτυξη και σταθερούς δημοκρατικούς θεσμούς) για το τί συμβαίνει στην απασχόληση, τη φτώχεια και τη διανομή αρκούν για να σκιαγραφηθεί η σημερινή κατάσταση. Η ανεργία, εδώ και είκοσι χρόνια, διατηρείται σταθερά σε υψηλά επίπεδα. Πάνω από το 10% του ενεργού πληθυσμού είναι άνεργοι, σε απόλυτους αριθμούς ξεπερνούν τα 20 εκατομμύρια.¹² Αλλά το πλέον δυσάρεστο συνίσταται στο ότι τα ποσοστά των μακροχρόνια άνεργων, των νέων και των γυναικών στο σύνολο αυξάνουν σταθερά. Από την άλλη, η αύξηση της ανεργίας σε συνδυασμό με τη φορολογική και εισοδηματική πολιτική έχουν οδηγήσει σε σημαντική συρρίκνωση του εισοδήματος μεγάλης μερίδας του εργαζόμενου πληθυσμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλες σχεδόν της χώρες οι μισθολογικές αναπροσαρμογές συγκρατούνται συστηματικά σε επίπεδα κατώτερα από το ρυθμό πληθωρισμού και την άνοδο της παραγωγικότητας. Επιπλέον, το πραγματικό εισόδημα της εργασίας υφίσταται και έμμεσες απώλειες μέσω της ελάττωσης του κοινωνικού μισθού που προκαλείται από τις δραστικές περικοπές στις δαπάνες χρηματοδότησης των προγραμμάτων κοινωνικών παροχών και προστασίας.¹³ Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι οι εναλλακτικές ιδιωτικές λύσεις που προωθούνται στη θέση των κοινωνικών προγραμμάτων, με την αιτιολογία ότι είναι αποτελεσματικότερες, όχι μόνο δεν βελτιώνουν την κατάσταση αλλά καθίστανται, όπου εφαρμόζονται, παράγοντες τροφοδότησης των κοινωνικών προβλημάτων.

Τα πράγματα είναι εξίσου ζοφερά στα πεδία της φτώχειας και της διανομής. Οι στρατιές των φτωχών, των απόκληρων και των αποκλεισμένων αυξάνονται παντού. Στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες με ταχύτερους ρυθμούς.¹⁴ Για παράδειγμα, το ποσοστό των ευρωπαϊών φτωχών ανέρχεται συνέχεια τα τελευταία χρόνια. Από 15% στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας έχει φτάσει στο 20% σήμερα,¹⁵ χωρίς να διαφαίνονται στον ορίζοντα σημάδια ανατροπής της αυξητικής πορείας. Από την άλλη, στη σφαίρα της διανομής έχουμε πλήρη αναστροφή

της μεταπολεμικής τάσης προς τη σύγκλιση των εισοδημάτων και τον περιορισμό των ανισοτήτων. Οι εμπειρικές έρευνες αποκαλύπτουν ότι μετά το 1970 παρατηρείται αλματώδης αύξηση των ανισοτήτων, εξέλιξη η οποία δεν προκύπτει απλά από την άνιση κατανομή του νέου εισοδήματος, αλλά και από τη ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια μιας μικρής μειοψηφίας.¹⁶ Μαζί με την ανισότητα επέστρεψαν ξεπερασμένες και κοινωνικά απαξιωμένες - σε μεγάλο βαθμό - συνήθειες όπως είναι η "επιδεικτική ευπορία" και η "επιδεικτική κατανάλωση"¹⁷.

Αλλά και στο μέτωπο της ανάπτυξης το μέλλον δεν διαγράφεται λαμπρότερο.¹⁸ Η ανάκαμψη καρκινοβατεί. Οι επενδύσεις παρά τη θεαματική αύξηση των κερδών και τη μείωση του εργατικού κόστους δεν έρχονται ή έρχονται με πολύ αργό βηματισμό. Είναι ακριβώς η ανεργία, η ανισότητα και η φτώχεια σε συνδυασμό με την αναπτυξιακή εμπλοκή,¹⁹ οι οποίες συνθέτουν το σύγχρονο κοινωνικό ζήτημα και αποκαλύπτουν ότι η «κοινωνία των 2/3» δεν αποτελεί πρόσκαιρο φαινόμενο... Η «κοινωνία των 2/3» ήρθε για να μείνει.

III. Τα διανεμητικά αίτια των οικονομικών κρίσεων

Αλλά τι άλλαξε κατά τα μέσα της δεκαετίας του '70, χρονικό σημείο καμπίς που σηματοδότησε το τέλος της "λαμπρής" εικοσιπενταετίας; Ποια ήταν τα βαθύτερα αίτια του νεοφανούς στασιμοληθωρισμού με το οποίο εκδηλώθηκε η κρίση; Οι ερμηνείες πολλές, ανισοβαρείς, θεωρητικά και ιδεολογικά προκαθορισμένες:²⁰ πετρελαιακή κρίση, συρρίκνωση κερδών, μεγάλο, σπάταλο και διεφθαρμένο κράτος, αναποτελεσματικότητα των δημοσίων και των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων, δημόσια ελλείμματα, συγκέντρωση, κυριαρχία των υπερεθνικών μονοπωλίων κ.λπ.²¹ Οι διαστάσεις αυτές, παρόλο που στη μερικότητά τους είναι μάλλον ορθές, δεν προσφέρονται για τη συγκρότηση ενός γενικού ερμηνευτικού πλαισίου. Αν επιθυμούμε να βρούμε ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο να παρέχει θεωρητικές και μεθοδολογικές εγγυήσεις επάρκειας για γενική και αντικειμενική ερμηνεία της γέννησης των κοινωνικών προβλημάτων και κατά συνέπεια και του σύγχρονου τοιούτου, οφείλουμε να ανατρέξουμε στις παραγκωνισμένες σήμερα, θεωρίες κρίσης. Οι θεωρίες αυτές ανεξάρτητα από θεμελίωση - μαρξιστικές, κεϋνσιανές, τεχνολογικές, κ.λπ - συνδέουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το μεν ξέσπασμα της κρίσης με "διανεμητικές συγκρούσεις", την δε έξοδο από αυτή με την αναδιαπραγμάτευση των όρων διανομής και τη συνολολόγηση από τους κοινωνικούς εταίρους ενός νέου "διανεμητικού" συμβολαίου.²²

Από τις επιμέρους θεωρίες οι οποίες αποδίδουν την κρίση στις διανεμητικές συγκρούσεις θα περιοριστώ στην κεϋνσιανή εκδοχή²³ επειδή, κατά γενική πα-

ρα-δοχή, οι ιδέες του Keynes αποτέλεσαν το κυριότερο, ενδεχομένως, θεωρητικό βάθος πάνω στο οποίο θεμελιώθηκαν οι μεταπολεμικές πολιτικές κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και ιδιαίτερα οι πολιτικές κράτους ευημερίας. Κατά τον Keynes η αρρυθμιστή αγορά πάσχει από εγγενείς ατέλειες, οι σημαντικότερες από τις οποίες είναι «η αδυναμία της να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση καθώς και η αυθαίρετη ως και άνιση διανομή του πλούτου και του εισοδήματος». ²⁴ Οι δυο αυτές αδυναμίες δεν έχουν την ίδια σημασία, αν και ανάμεσά τους επικρατούν σχέσεις διαλεκτικής εξάρτησης. Από την όλη θεμελίωσή του προκύπτει ότι το σε τελευταία ανάλυση πρωτογενές αίτιο των κρίσεων, οι οποίες ταλαιπωρούν από καιρό σε καιρό τις αρρυθμιστές οικονομίες της αγοράς, είναι η απομάκρυνση από το πρόσφορο διανεμητικό πρότυπο. Κατά συνέπεια μια κοινωνία που επιθυμεί πλήρη απασχόληση και επιθυμητό ρυθμό ανάπτυξης οφείλει να λαμβάνει τα μέτρα εκείνα που απαιτούνται για τη διατήρηση - μακροχρόνια - και την αποκατάσταση - στις περιπτώσεις ανατροπής - του διανεμητικού προτύπου που συμβιβάζεται με τους στόχους της πλήρους απασχόλησης και της σταθερής ανάπτυξης. Με δεδομένο ότι η αγορά έχει την τάση να ανατρέπει συνεχώς το διανεμητικό πρότυπο είναι αναγκαία η συνεχής διορθωτική παρέμβαση του κράτους με πρόσφορη προσαρμογή, ή και δημιουργία νέων, θεσμών ρύθμισης της αγοράς.

Σύμφωνα με την κεϋνσιανή θεωρία, η εκτροπή από το πρόσφορο πρότυπο διανομής προκαλείται από πραγματικά, τεχνολογικά κυρίως, αίτια και νομιμοποιείται από τις κυρίαρχες θεωρητικές και ευρύτερα ιδεολογικές αντιλήψεις. Ως προς τα πρώτα είναι οι τεχνολογικές μεταβολές σε συνδυασμό με τις θεσμικές αγκυλώσεις που δημιουργούν τις προϋποθέσεις για δυσανάλογη συγκέντρωση οικονομικής ισχύος σε λίγα χέρια με τα γνωστά επακόλουθα της αλυσιδωτής αντίδρασης: δηλαδή μείωση εισοδήματος της μεγάλης πλειοψηφίας των καταναλωτών, ανεπάρκεια ζήτησης, μείωση παραγωγής, ανεργία...γενικευμένη κρίση. Ως προς τη νομιμοποιητική λειτουργία της θεωρίας γράφει χαρακτηριστικά ο Keynes. «Η ευθύνη της κρατούσας θεωρίας ως προς το πρώτο μειονέκτημα [δηλ. την αδυναμία εξασφάλισης πλήρους απασχόλησης] είναι ολοφάνερη. Ευθύνεται όμως και...για το δεύτερο [δηλ. τη διανομή]». ²⁵ Η ισχυρή τάξη ή κατηγορία δεν μπορεί να υπερασπιστεί, κατά κύριο λόγο μακροπρόθεσμα, τα ιδιαίτερα συμφέροντά της, τα οποία ως γενεσιουργά της κρίσης βρίσκονται σε αντίθεση με το γενικό συμφέρον, χωρίς τη βοήθεια της θεωρίας. Η τελευταία επεξεργάζεται και διατυπώνει οικονομικά, ηθικά, πολιτικά και άλλα επιχειρήματα με τα οποία εμφυτεύονται στο κοινωνικό σύνολο αντιλήψεις περί οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης, συμβατές με τα συμφέροντα της ισχυρής τάξης. Όπως το θέτει ο ίδιος ο Keynes «οι ιδέες των οικονομολόγων και των πολιτικών φιλοσόφων, ανε-

ξάρτητα αν είναι ορθές ή εσφαλμένες, είναι ισχυρότερες από ό,τι συνήθως πιστεύεται. Στην πραγματικότητα ο κόσμος εξουσιάζεται, σχεδόν, μόνο από αυτές».²⁶

Στη λογική της κεϋνσιανής σύλληψης η αντιμετώπιση του προβλήματος προϋποθέτει εξάλειψη των αιτιών που το προκαλούν, τόσο των οικονομικό-τεχνολογικών όσο και των θεωρητικό-ιδεολογικών. Αυτό βέβαια σημαίνει αποκατάσταση της διανεμητικής ισορροπίας, με τον περιορισμό της οικονομικής και όλων των άλλων μορφών ισχύος της τάξης ή της κοινωνικής κατηγορίας που ευθύνεται για την ανατροπή της. Για το σκοπό αυτό η εμπλοκή του κράτους, ως εκπροσώπου και εκφραστή του κοινωνικού συνόλου, θεωρείται αυτονόητη και αναγκαία. Είναι ο μόνος αντιπροσωπευτικός πολιτικός θεσμός που διαθέτει, ή που μπορεί να αποκτήσει, τις τεχνολογικές-οργανωτικές προϋποθέσεις και τα οικονομικά μέσα τα οποία απαιτούνται, προκειμένου να αντιμετωπιστούν, με ικανές πιθανότητες επιτυχίας, οι τεράστιες συγκεντρώσεις της ιδιωτικής οικονομικής, πολιτικής και επικοινωνιακής ισχύος.²⁷ Βέβαια, προκειμένου το κράτος να ανταποκριθεί και να επιτελέσει το ρόλο που του αναθέτει η συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση πρέπει να ικανοποιεί κάποιες βασικές προϋποθέσεις. Οφείλει να είναι καλά οργανωμένο, αποτελεσματικό, θωρακισμένο ενάντια στις επιρροές ιδιαίτερων συμφερόντων - κυρίως των ισχυρών - και πάνω απ' όλα να γνωρίζει ποιο είναι το κοινωνικό συμφέρον και με ποια μέσα πολιτικής μπορεί να το επιτύχει.²⁸

IV. Τα αδιέξοδα της νεοφιλελεύθερης πολιτικής

Το κρίσιμο ερώτημα για τις κοινωνικές επιστήμες είναι το ακόλουθο. Τι συνέβη και είναι διάχυτη η τάση επιστροφής στο παρελθόν; Η παρεμβατική πολιτική προκάλεσε την κρίση όπως ισχυρίζονται οι νεοφιλελεύθεροι, ή όπως υποστηρίζουν άλλοι η εγκατάλειψή της αποστέρησε την κοινωνία από τη μοναδική δυνατότητα εξόδου από αυτή;²⁹ Από τη μεριά μου επιχειρώ να σκιαγραφήσω το πλαίσιο αυτού που θα αποκαλέσω δοκιμαστικά "ιδεολογικό-διανεμητική" ερμηνεία του σύγχρονου κοινωνικού ζητήματος. Θα επικεντρωθώ κυρίως στο ιδεολογικό μέρος της επιχειρηματολογίας επειδή νομίζω ότι είναι η θεωρητική επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού που ευθύνεται για τη σταδιακή διάβρωση των παρεμβατικών πολιτικών και για τη μακροβιότητα της κρίσης. Είναι όμως σκόπιμο να αρχίσω επισημαίνοντας τις δομικές και άλλες μεταβολές που συντελέστηκαν κατά την τελευταία εικοσιπενταετία και είχαν ως συνέπεια την ανατροπή του αναπτυξιακά πρόσφορου διανεμητικού προτύπου και την πυροδότηση της κρίσης.

Η κυριότερη μεταπολεμική διαρθρωτική μεταβολή στην οργάνωση της οικονομίας, η οποία ευθύνεται για την αύξηση της ανισότητας και την πυροδότηση της

κρίσης, υπήρξε η σημαντική αύξηση της συγκέντρωσης του κεφαλαίου.³⁰ Αδιάψευστος μάρτυρας αυτής της εξέλιξης είναι η πολυεθνική και τελευταία η παγκόσμια επιχείρηση με τα τεράστια κεφάλαια και τις δεκάδες, ακόμα και εκατοντάδες χιλιάδες εργαζόμενους.³¹ Η άνοδος της συγκέντρωσης οφείλεται τόσο σε ενδογενείς παράγοντες όπως είναι η τεχνολογική πρόοδος και η καινοτομική δραστηριότητα των επιχειρήσεων, όσο και σε επιχειρηματικές πολιτικές με στόχο την αύξηση της ισχύος τους. Η συγχωνευτική δραστηριότητα της περιόδου προσέλαβε εκρηκτικές διαστάσεις με κορύφωση το 1968 και 1987. Η προκύψασα τεράστια συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης και η παράλληλη επανάσταση στον τομέα της πληροφορικής αύξησε τη δυνατότητα των μεγάλων επιχειρήσεων να παρεμβαίνουν και να διαμορφώνουν προς το συμφέρον τους τη λειτουργία της αγοράς, ιδιαίτερα τις συνθήκες απασχόλησης και διανομής.

Αλλά, αν για την εκδήλωση της κρίσης οι διαρθρωτικές μεταβολές φαίνεται να έχουν την κύρια ευθύνη, δεν συμβαίνει το ίδιο με το βάθεμα και τη μακροβιότητά της. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο ρόλος των ιδεών υπήρξε καταλυτικός. Η μεταπολεμική κοινωνική συνεννόηση και οι επιτυχίες που επακολούθησαν, αν και έδωσαν κύρος και αίγλη στις παρεμβατικές θεωρίες και πολιτικές, δεν κατόρθωσαν να απωθήσουν τα συμφέροντα και τις θεωρητικές τους αντανάκλασεις στο περιθώριο. Οι Hayek, Friedman και άλλοι δεν έπαψαν να ερευνούν και να γράφουν ενάντια στο παρεμβατικό κράτος. Στην ίδια κατεύθυνση συμπορεύονταν, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και διάφοροι διεθνείς οργανισμοί, κυρίως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Διεθνής (Παγκόσμια) Τράπεζα. Με την εκδήλωση της κρίσης οι νεοφιλελεύθερες θεωρίες εξαπέλυσαν «γενική έφοδο» αμφισβητώντας τόσο τη θεωρητική θεμελίωση της κενόσπιανής πολιτικής όσο και την αποτελεσματικότητα της κρατικής διαχείρισης. Κατάφεραν μάλιστα να επιβάλουν την άποψη ότι το κράτος και η μεταπολεμική ρύθμιση ευθύνονται για την κρίση.³² Για να το πετύχουν αυτό χρησιμοποίησαν με επιτυχή τρόπο τις δυνατότητες που παρέχει η ελεγχόμενη από το κεφάλαιο βιομηχανία της πληροφόρησης. Η τελευταία αυτή παρατήρηση φέρει στο προσκήνιο τον κρίσιμο ρόλο των μηχανισμών προβολής και διαφήμισης στη διαμόρφωση απόψεων και πεποιθήσεων που επηρεάζουν άμεσα τις επιλογές στο τομέα της οικονομικής πολιτικής και όχι μόνο.

Από τις αρχές τις δεκαετίας του '80, κατά κύριο λόγο, οι νεοφιλελεύθερες ιδέες άρχισαν να κερδίζουν έδαφος (στα Πανεπιστήμια, τη Διοίκηση, τα Μέσα Επικοινωνίας κ.λπ) και να διαμορφώνουν τις αντίστοιχες πολιτικές επιλογές. Σε αυτό φυσικά βοήθησε και η φανερή κατάρρευση των οικονομιών του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η εξέλιξη αυτή λειτούργησε ως εμπειρική επιβεβαίωση της ορθότητας των νεοφιλελεύθερων ιδεών και συνέβαλε με τη σειρά της στο να κατα-

στούν κυρίαρχες στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας και της ιδεολογίας.³³ Από την άποψη αυτή η νίκη των συντηρητικών κομμάτων δεν υπήρξε το αίτιο, όπως συχνά υποστηρίζεται, που έστρωσε το δρόμο στο νεοφιλελευθερισμό αλλά το αποτέλεσμα της επικράτησης των σχετικών αντιλήψεων. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Νότιας Ευρώπης υιοθέτησαν και αυτά ακραιφνείς νεοφιλελεύθερες συνταγές. Δεν είναι λοιπόν άξιο απορίας το γεγονός ότι την πολιτική φιλοσοφία του δίκαιου καταμερισμού της κοινωνικής θυσίας και του κοινωνικού οφέλους τη διαδέχτηκε το δόγμα της "απελευθέρωσης" των αγορών και της μονόπλευρης επίρριψης του κόστους αντιμετώπισης των οικονομικών προβλημάτων στην εργασία. Το θεμέλιο αυτής της πολιτικής βρίσκεται στο νεοφιλελεύθερο δόγμα του ... φυσικού μισθού και του φυσικού ποσοστού ανεργίας. Σύμφωνα με το δόγμα αυτό το κράτος με την παρέμβασή του στη λειτουργία της αγοράς ωθεί τόσο την αμοιβή της εργασίας όσο και το ποσοστό απασχόλησης σε επίπεδα πάνω από τα φυσικά, με αποτέλεσμα τη μείωση των κερδών και του κινήτρου προς εργασία που αποτελούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις της ανάπτυξης.

Αξίζει να επισημανθεί ότι η επέλαση του νεοφιλελευθερισμού συνάντησε μικρή θεωρητική αντίσταση. Η υποστήριξη του κράτους ευημερίας αποδείχτηκε λειψή, άνευρη, και χωρίς φαντασία. Οι παρεμβατιστές, κεύνσιανοί και μη, δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν τις επικρίσεις για αναποτελεσματικό, σπάταλο και διεφθαρμένο κράτος. Από την άλλη, διάφοροι μαρξιστές οι οποίοι είχαν αντιμετωπίσει τις πολιτικές κράτους ευημερίας μυωπικά σαν τάχα στρατηγήματα του κεφαλαίου δεν έπεισαν ως ώψιμοι υποστηρικτές του. Αλλά και η αντίσταση που προβλήθηκε από τα λεγόμενα «προοδευτικά» κόμματα όχι μόνο υπήρξε ιδεολογικά χλιαρή, αλλά κυρίως αναποτελεσματική, μια και δεν προσέφερε πειστικές εναλλακτικές προτάσεις για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης.³⁴ Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις τα συγκεκριμένα κόμματα λειτούργησαν ως μηχανισμοί απάμβλυνσης ή και τιθάσευσης της κοινωνικής αντίδρασης.

Η σημαντικότερη επίπτωση της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού καθρεφτίζεται στη μεταβολή των κρατικών πολιτικών. Το παρεμβατικό κράτος από σχετικά αυτόνομος θεσμός ταγμένος στην εξυπηρέτηση του γενικού καλού άρχισε να περιέρχεται σταδιακά σε κατάσταση αιχμαλωσίας και αδυναμίας για ανεξάρτητη δράση. Βέβαια δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι μεταβολές αυτές συνδέονται με τις γενικότερες εξελίξεις στον τομέα της οικονομίας και ιδιαίτερα στη δημιουργία της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι έγιναν χωρίς τη "θέλησή" του. Στο βαθμό που πραγματοποιήθηκαν έγιναν με τις διαδικασίες που προβλέπουν οι ισχύοντες θεσμοί και θα μπορούσε να ειπωθεί και με κάποιο βαθμό πολιτικής συναίνεσης.³⁵ Πρέπει να σημειωθεί δε ότι οι θε-

σμικές αναθεωρήσεις, η εγκατάλειψη υποχρεώσεων και η υιοθέτηση νέων οδήγησαν από τη μια στην ουσιαστική αποδυνάμωση του κοινωνικού προσώπου του κράτους και κατ'επέκταση στην αποδυνάμωση των τάξεων και των στρωμάτων που ωφελούνταν από τις παρεμβατικές ρυθμίσεις, και από την άλλη στην αποδυνάμωση του ίδιου του κράτους. Εμπειρική επιβεβαίωση αυτής της θέσης παρέχει η περίπτωση της παγκόσμιας φιλελευθεροποίησης της οικονομίας.

Ας δούμε ποιες ήταν οι κύριες επιπτώσεις της απελευθέρωσης του διεθνούς εμπορίου στις δυνατότητες άσκησης ανεξάρτητης οικονομικής πολιτικής από τη μεριά του κράτους στην ανάπτυξη και στη διανομή. Εντελώς συνοπτικά, υποστηρίζω ότι η συγκεκριμένη μορφή παγκοσμιοποίησης αποτελεί τον κύριο παράγοντα περιορισμού των ορίων και των δυνατοτήτων δράσης του κράτους. Στις συνθήκες ελεύθερου εμπορίου και ελεύθερης κίνησης του κεφαλαίου το κράτος δε χάνει μόνο κάποια πηγή εσόδων. Αποστερείται αντίθετα από το σημαντικότερο μέρος των δυνατοτήτων άσκησης ανεξάρτητης πολιτικής και προστασίας της εθνικής οικονομίας από αντίξοες εξελίξεις. Στην πραγματικότητα το σημερινό κράτος βρίσκεται αιχμάλωτο στα χέρια του διεθνούς κερδοσκοπικού κεφαλαίου. Μια μόνη επισήμανση αρκεί για να στηριχθεί αυτός ο ισχυρισμός. Στην εποχή της πληροφορικής η απελευθέρωση της κίνησης του κεφαλαίου επιτρέπει τη στιγμιαία μετατόπιση - "μεταφορά" τεράστιων όγκων χρηματιστικού κεφαλαίου -σε πολλές περιπτώσεις μεγαλύτερων από ό,τι μπορούν να αντιπαρατάξουν οι μικρές οικονομίες- γεγονός που συνιστά θανάσιμη απειλή για κάθε εθνική οντότητα. Είναι αυτές οι εξελίξεις που παρέχουν τη δυνατότητα στο διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο να διαμορφώνει κανόνες και να υπαγορεύει πολιτικές συμπεριφορές που πιστοποιούν την παρουσία μιας νεοφανούς μορφής ιμπεριαλισμού.

Η μονομερής παγκόσμια απελευθέρωση του κεφαλαίου έχει, επίσης, δυσμενείς επιπτώσεις στην τοπική, περιφερειακή, εθνική και διεθνή κατανομή της ανάπτυξης.³⁶ Η αρρυθμιστή αγορά τείνει πάντα να ευνοεί τους ισχυρότερους ή τους σε καλύτερη θέση ευρισκόμενους. Οι διεθνείς στατιστικές αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες. Τα τελευταία είκοσι χρόνια το άνοιγμα ανάμεσα στις πλούσιες και τις φτωχές χώρες διευρύνεται σταθερά. Η απελευθέρωση του κεφαλαίου και του εμπορίου έχει, όπως μπορεί να εικάσει κανείς, δυσμενέστερες επιπτώσεις και στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας. Η αύξηση της ανεργίας και η καθήλωση, ακόμα και η ελάττωση, των αμοιβών, ιδιαίτερα στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, συνδέεται άμεσα και με αιτιακή σχέση με την παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου. Σε αντίθεση με την κινητικότητα του κεφαλαίου η εργασία παραμένει απελπιστικά προσδεμένη στο τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Βέβαια ο κύριος λόγος που συμβαίνει αυτό δεν είναι τα φυσικά εμπόδια όπως η απόσταση, η γλώσσα, η κουλτούρα. Αυτά ξεπερνιούνται. Εκείνα που εί-

ναι απροσπέλαστα είναι αυτά τα οποία υψώνουν οι πλούσιες χώρες για να προστατευτούν από τα εκατομμύρια φτωχών που τις περιτριγυρίζουν. Σε τέτοιες συνθήκες το να μιλά κανείς για ελευθερία μοιάζει με αδιάντροπη προπαγάνδα. Την ίδια ώρα που οι αρχιτέκτονες του νεοφιλελευθερισμού κηρύττουν σε υψηλούς τόνους την απελευθέρωση του εμπορίου χτίζουν τα σιωπηλά, εσωτερικά και εξωτερικά τείχη, για να κρατούν απέξω τις στρατιές (τις μέσα και τις έξω) των ανέργων που ξεβράζει ο "νεοφιλελεύθερος" καπιταλισμός του τέλους του 20ου αιώνα.

Συνοψίζοντας, ο νεοφιλελευθερισμός κατόρθωσε να πείσει πολλούς, από τους φύσει αντιπάλους του, ότι η δική του πρόταση πολιτικής είναι η μόνη ρεαλιστική στους παρόντες οικονομικούς, πολιτικούς, στρατιωτικούς κ.λπ. συσχετισμούς δυνάμεων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Κατόρθωσε επιπρόσθετα να πείσει ότι είναι και η μόνη επιλογή η οποία εξυπηρετεί τα μακροχρόνια συμφέροντα της εργασίας και της κοινωνίας γενικότερα. Προσωπικά αρνούμαι να δεχτώ ότι η ανεργία, η φτώχεια και η ανισότητα, οι οποίες έχουν προσλάβει ενδημικό και μόνιμο χαρακτήρα, ταυτίζονται με το κοινωνικό συμφέρον, συνιστούν λύση του κοινωνικού προβλήματος και προδιαγράφουν το καλύτερο δυνατό μέλλον. Καμία πρόταση για το αύριο δεν πρέπει να θεωρείται αποδεκτή, αν δεν περιλαμβάνονται, ανάμεσα στις επιδιώξεις της, ως πρώτες προτεραιότητες η πλήρης απασχόληση, η κοινωνική ασφάλεια, η δίκαιη διανομή, και η οικολογικά βιώσιμη ανάπτυξη.

Όμως το όραμα αυτό δεν περιλαμβάνεται ούτε στις αξίες ούτε στις δυνατότητες της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και πολιτικής. Η ιστορική πρόκληση, στην οποία καλούνται να ανταποκριθούν όσοι δεν αποδέχονται τη νεοφιλελεύθερη ρύθμιση και ιδιαίτερα η προοδευτική σκέψη είναι μεγάλη. Η τελευταία οφείλει πρώτα απ' όλα να αποκαλύψει το ιδεολογικό προσωπείο των νεοφιλελεύθερων ιδεών και να ξεσκεπάσει το μεροληπτικό και ταξικό του περιεχόμενο. Οφείλει ακόμα να πείσει τη μεγάλη πλειοψηφία ότι το όραμα της ενιαίας κοινωνίας, της κοινωνικής προστασίας και της ανάπτυξης δεν είναι ουτοπικό αλλά ρεαλιστικό και πραγματοποιήσιμο. Κατά δεύτερο και σημαντικότερο, λόγο οφείλει να διαμορφώσει συνεκτική εναλλακτική πρόταση για το δημοκρατικό, εθνικό και διεθνή έλεγχο της οικονομικής ισχύος γενικά και ιδιαίτερα της ισχύος του χρηματιστικού κεφαλαίου, που αποτελεί την κύρια πηγή της οικονομικής κρίσης και των άλλων κοινωνικών προβλημάτων. Για την πραγμάτωση αυτού του στόχου δεν μπορώ να σκεφτώ προσφορότερη μέθοδο από μια συντονισμένη ρύθμιση στη βάση συλλογικών οργάνων και δημοκρατικών διαδικασιών (τοπικών, εθνικών, διεθνών) και μέσω δίκαιου καταμερισμού ευθύνης, κόστους και οφέλους. Μόνο μια παρόμοια ρύθμιση θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για ανάπτυξη και ευημερία για όλους.

Αν αληθεύει ο ισχυρισμός ορισμένων ότι η αποστολή των κοινωνικών επιστημόνων είναι να σκέπτονται τα προβλήματα του σήμερα και να προετοιμάζουν την κοινωνία του αύριο, και αν επίσης έχει βάση και μια παράλληλη αντίληψη που θεωρεί ότι η κοινωνία του μέλλοντος οικοδομείται με τα υλικά και τις ιδέες του σήμερα, τότε έχουν σημασία οι επιλογές του παρόντος. Το ποια υλικά και ποιες ιδέες θα χρησιμοποιηθούν θα καθορίσει ποια θα είναι η κοινωνία του αύριο. Θα καθορίσει αν θα έχουμε μια κοινωνία ενιαία ή μια κοινωνία διχασμένη σε ένα κομμάτι πλούτου και σπατάλης και σε ένα κομμάτι, το μεγαλύτερο, ανασφάλειας, φτώχειας, μιζέριας και εξαθλίωσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- * Ευχαριστώ τους καθηγητές Παλάσκα, Θ. και Ρέππα, Π. που διάβασαν μια πρώτη μορφή του κειμένου και έκαναν εποικοδομητικές παρατηρήσεις και σχόλια. Προφανώς δεν φέρουν καμιά ευθύνη για λανθασμένες απόψεις ή παραλείψεις.
- ¹ Η πρόταξη της σύντομης αυτής παραγράφου κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να προσδιοριστεί το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «κοινωνία των 2/3» και να δοθεί μια απάντηση στις κριτικές παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν κατά τη προσυνεδριακή περίοδο.
- ² Ο όρος «κοινωνία 2/3» συγκρινόμενος με αντίστοιχους, όπως για παράδειγμα την ιδεολογικά φορτισμένη, πολιτικά ρωμαλέα και σε δυναμικές αναμετρήσεις προσκαλούσα, "ταξική πάλη" προσλαμβάνει αποχρώσεις συμβιβασμού και αποδοχής.
- ³ Η σύγκλιση ανάμεσα στα συντηρητικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και αλλαγού και η υιοθέτηση ταυτόσημων πολιτικών μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης έχει επισημανθεί από καιρό. Βλέπε, για παράδειγμα, Δ. Καράγιωργα "ΠΑΣΟΚ: Εναλλαγή για Εξουγχρονισμό του Καπιταλισμού", εφημερίδα "Αυγή," 13.12.1981 και "Η Πολιτική των Σοσιαλιστικών Κομμάτων της Ευρώπης για τη Διαχείριση της Οικονομικής Κρίσης", ομότιτλη εισήγηση στο συνέδριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων που έγινε στα Χανιά τον Ιούνιο 1985. Τα δυο αυτά κείμενα αναδημοσιεύονται στο Σάκης Καράγιωργας (1994) *Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες*, τόμος III, Αθήνα, έκδοση Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- ⁴ Στον τομέα αυτό η κριτική ενάντια στο κράτος πρόνοιας και γενικότερα ενάντια στην κρατική παρέμβαση στη λειτουργία των αγορών ανεξάρτητα από περιοχή ή στόχο (ανάπτυξη, διανομή, ανεργία), η οποία εκπορεύτηκε κυρίως από τις λεγόμενες θεωρίες του οικονομικού νεοφιλελευθερισμού (νεοαστριακούς, μονεταριστές κ.α.) σε συνδυασμό με τις πραγματικές αδυναμίες του κράτους υπήρξε ιδιαίτερα επιτυχής και συνετέλεσε τα μέγιστα στο να νομιμοποιήσει τη στροφή προς πολιτικές Lesser Faire. Αναφορικά με τη θεωρητική επάρκεια του νεοφιλελευθερισμού και τις ατέλειες και αδυναμίες του κράτους μπορεί να επιστημονηθούν και τα εξής. Ως προς το πρώτο, κάτω από το δήθεν θετικό ή υπερϊδεολογικό επιστημονικό επίχρισμα του νεοφιλελευθερισμού κρύβεται ένα καθαρό ιδεολογικό υπόβαθρο. (Ανάμεσα στην πλούσια σχετική βιβλιογραφία ο αναγνώστης παραπέμπεται και στα ακόλουθα: Myrdal, G. (1953) *The Political Element in the Development of Economic Theory*. (Ελληνική Μετάφραση. *Το Πολιτικό Στοιχείο στην Οικονομική Θεωρία*, Αθήνα, Παπαζήσης), Robinson, J. (1964) *Economic Philosophy*, (Ελληνική Μετάφραση... *Οικονομική Φιλοσοφία*, Αθήνα, Παπαζήσης). Dobb, M. (1972-1973) *Theories of Value and Distribution Since Adam Smith*, (Ελληνική Μετάφραση, *Θεωρίες της Αξίας και της Διανομής*, Αθήνα, Gutenberg), Schweickart, D. (1995) *Against Capitalism*, London, Cambridge University Press. Και ως προς το δεύτερο, τα φαινόμενα κακοδιαχείρισης, σπατάλης, ακόμα και ιδιοποίησης του δημόσιου χρήματος και της μετατροπής πολλών δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών σε κοινωνικούς δυνάστες αποτελούν συνηθισμένα γεγονότα, τα οποία μάλιστα είναι περισσότερο έντονα σε κοινωνίες όπου η Δημόσια Διοίκηση χαρακτηρίζεται από οργανωτικές, λειτουργικές, ελεγκτικές κ.λπ ανεπάρκειες και αγκυλώσεις. Για μια πρώιμη επισήμανση της σημασίας του ισχυρού κράτους και της αποτελεσματικής Δημόσιας Διοίκησης βλέπε: Myrdal, G (1968) *The Asian Drama*, London, Penguin.

- ⁵ Βέβαια, οι διαπιστώσεις αυτές ισχύουν κυρίως για τις αναπτυσσόμενες και μεσαίες ανάπτυξης χώρες. Όμως και τα αναπτυξιακά βήματα που πραγματοποιήθηκαν στις λιγότερο αναπτυσσόμενες χώρες υπήρξαν κατά πολλούς επίσης σημαντικά. Για παράδειγμα ο Warren παρουσιάζει στοιχεία που δείχνουν ότι την περίοδο αυτή οι περισσότερες χώρες του τρίτου κόσμου σημείωσαν σημαντικές επιτυχίες στο τομέα της βιομηχανικής ανάπτυξης. Το ίδιο ισχύει και για τους λοιπούς δείκτες ανάπτυξης όπως: προσδοκόμενη μέση ζωή, βρεφική θνησιμότητα, αναλφαβητισμός κ.λπ. οι οποίοι σημείωσαν επίσης βελτίωση. Αν, επιπλέον, συνυπολογίσει κανείς και το γεγονός ότι οι περισσότερες από αυτές τις χώρες είχαν μόλις αποκτήσει εθνική ανεξαρτησία, μετά από μακρόχρονο αποικιακό ζυγό και ότι ο κρατικός μηχανισμός ήταν ανεπαρκής και αδύναμος τα αποτελέσματα φαντάζουν ακόμα σημαντικότερα. Βλέπε: Warren, B. (1973) *Imperialism and Capitalist Industrialisation*. *New Left Review*, 81: 3-44. (1980) *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, London, Edward Arnold.
- ⁶ Ο όρος προέρχεται από ομώνυμο τίτλο βιβλίου το οποίο επιμελήθηκαν οι Marglin και Schor. Βλέπε: Marglin, S. and Schor, Juliet (1990, eds) *The Golden Age of Capitalism*. Oxford, Clarendon Press.
- ⁷ Fourastii, Jean, (1979) *Les Trent Glorieuses*, Paris, Fayard.
- ⁸ Η σχετική απαρίθμηση περιλαμβάνεται στην έκθεση του Beveridge και την πήραμε από τον Daniel Cohen. Βλέπε Cohen, D. (1995, 66) *The Misfortunes of Prosperity: An Introduction to Modern Political Economy*, London, The MIT Press. Η έκθεση Beveridge, η οποία απηχούσε τις αντιλήψεις του Keynes συντάχθηκε και δημοσιεύτηκε το 1942 στη Μεγάλη Βρετανία.
- ⁹ Πρέπει να σημειωθεί ότι μετά τον πόλεμο υπήρχαν, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες τουλάχιστον, όλες οι τεχνικές προϋποθέσεις για γρήγορη ανάπτυξη. Οι ανάγκες ήταν τεράστιες και το ανθρώπινο, κυρίως το επιστημονικό, δυναμικό, τα υλικά μέσα και η τεχνολογία διαθέσιμα.
- ¹⁰ Η χρησιμοποίηση του όρου «ευημερία» αντί του όρου «πρόνοια» προσδίδει το αληθές περιεχόμενο της παρεμβατικής φιλοσοφίας μια και οι σχετικές πολιτικές δεν περιορίζονταν μόνο στην προστασία με αρνητική έννοια, αλλά αποσκοπούσαν σε δημιουργία συνθηκών ισοτίμης συμμετοχής στους καρπούς της οικονομικής και της πολιτιστικής ανάπτυξης όλων των μελών της κοινωνίας.
- ¹¹ Το ότι η περίοδος αυτή είχε και τα μελανά της σημεία ουδείς επίσης μπορεί να το αρνηθεί. Υπάρχουν πλείστα όσα αρνητικά περιστατικά. Αυταρχικά καθεστώτα, διώξεις αντιφρονούντων (κυρίως κομμουνιστικών και συνοδοιπόρων) πρωτοφανούς αγριότητας, ιδεολογικές και άλλες διακρίσεις, δικτατορικές εκτροπές, τοπικοί πόλεμοι, αυθαίρετες παρεμβάσεις των μεγάλων και ισχυρών στις υποθέσεις των μικρών και των αδυνάτων... Ο κατάλογος δεν έχει τέλος. Όμως το στοιχείο που έχει αξία είναι ότι οι θετικές κατακτήσεις όπου αυτές έγιναν, δεν είχαν προηγουμένο.
- ¹² Η κατάσταση αυτή είναι γενικότερη και δεν περιορίζεται μόνο στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το ίδιο ισχύει, π. χ. και στις χώρες του ΟΟΣΑ, όπου το ποσοστό ανεργίας βρίσκεται σε επίπεδο που δεν έχει παρατηρηθεί ποτέ στο παρελθόν, ούτε ακόμα και κατά την περίοδο της μεγάλης ύφεσης του 1930. Από το τέλος του 1993 οι άνεργοι στις χώρες του ΟΟΣΑ ανέρχονται στα 35 εκατομμύρια, δηλαδή στο 8,5% του εργατικού δυναμικού. Βλέπε: Παλάσκας, Θ. (1966) *Η Ανάπτυξη των Αναπτυσσόμενων Χωρών θα Σώσει τις Οικονομίες των Ανεπτυγμένων; Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18.6.1996
- ¹³ Στην ιστορία συναντάμε πολλές περιπτώσεις κατά τις οποίες η υπερβολική ευπιστία σε ιδέες και αντιλήψεις - ορθές μεν, αλλά συγκυριακά, τοπικά και χρονικά περιορισμένες- οδή-

γισαν σε τραγωδίες. Από την άποψη αυτή, όπως παρατηρεί ο Dobb, η κρατούσα θεωρία με την έννοια της θεωρίας που αποτελεί τη βάση για την άσκηση πολιτικής όταν "μετατραπεί σε δόγμα μπορεί να ασκήσει παραλυτική επίδραση στην ανθρώπινη σκέψη και αντίληψη, κάνοντάς την τυφλή για τις πιο φανερές αλήθειες όπως βγαίνουν από την εμπειρία, ανήλικη ακόμα και να θέσει τα σωστά ερωτήματα". Βλέπε Dobb, M. (1973, 249) *Θεωρίες της Αξίας και της Διανομής από τον Άνταμ Σμιθ μέχρι Σήμερα*. Αθήνα, Gutenberg.

- 14 Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις της "World Commission on Environment and Development" (1987, 29) «Σήμερα στον κόσμο υπάρχουν περισσότεροι πεινασμένοι σε σύγκριση με την μέχρι τώρα ανθρώπινη ιστορία, και μάλιστα οι αριθμοί τους αυξάνονται». Παρατίθεται στο: Schweickart, D. (1993, 129). *Against Capitalism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- 15 Σημειώνεται ότι ο υπολογισμός της φτώχειας γίνεται με το συμβατικό σχετικό τρόπο. Φτωχοί θεωρούνται όσοι έχουν εισόδημα λιγότερο από 1/2 του μέσου κατά κεφαλή ΑΕΠ. Τα στοιχεία αυτά υποεκτιμούν παρά υπερεκτιμούν το ποσοστό της φτώχειας μια και σε όλες σχεδόν τις χώρες, ιδιαίτερα σε εκείνες με αδύνατη δημοσιονομική οργάνωση, π.χ. Ελλάδα, η έκταση της παραοικονομίας αυξάνει ταχύτατα.
- 16 Δεκάδες εμπειρικές έρευνες έχουν πιστοποιήσει του λόγου το αληθές. Ενδεικτικά μνημονεύονται οι ακόλουθες εργασίες. Atkinson, A. B. (1995) *Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe*, Cambridge, Cambridge University Press. Schweickart (1993, ch.5)
- 17 Τα φαινόμενα επιδεικτικής σπατάλης που χαρακτηρίζαν τον πρώιμο μονοπωλιακό καπιταλισμό και τα οποία είχε με περίτεχνο τρόπο γελοιοποιήσει ο Veblen είχαν περιοριστεί σημαντικά. Η επικράτηση των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων πέρα από όλα τα άλλα συντελεί και στην επανάκαμψη του φαινομένου της επιδεικτικής κατανάλωσης με γενικευμένη πλέον μορφή, ιδιαίτερα ανάμεσα στα στρώματα που προσπαθούν να γίνουν πλούσιοι. Veblen, T. (1953) *The Theory of the Leisure Class*, New York, Mentor.
- 18 Η αναπτυξιακή εμπλοκή πλήττει κατά κύριο λόγο τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες και τις πιο αδύνατες οικονομίες. Αντίθετα οι ρυθμοί ανάπτυξης στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες υστερούν μόνο σε σύγκριση με τη μεταπολεμική περίοδο. Τα στοιχεία του Maddison τα αναφερόμενα στη μακροχρόνια οικονομική επίδοση των 16 περισσότερο βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών είναι αποκαλυπτικά.

Πίνακας 1

Μακροχρόνιοι ρυθμοί ΑΕΠ, Ανεργίας και Πληθωρισμού στις Αναπτυγμένες Χώρες

Περίοδος	Ρυθμός ΑΕΠ	% Ανεργίας	Ρυθμός Πληθωρισμού
1920-1938	2,2	7,5	-0,6
1950-1973	4,9	2,6	4,2
1973-1989	2,6	5,7	7,5
1974-81	2,4	4,6	10,0
1982-89	3,2	6,8	5,0

Πηγή: Maddison, A. (1989) *Dynamic Forces in Capitalist Development*, Oxford, Oxford University Press.

Η κρίση σε συνδυασμό με την απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου και της κίνησης του κεφαλαίου φαίνεται ότι έπληξε με ιδιαίτερη σφοδρότητα τις υπανάπτυκτες χώρες. Το άνοιγμα που τις χωρίζει από τις αναπτυγμένες χώρες διευρύνθηκε γεγονός που αποδεικνύει ότι η κρίση τις χτύπησε με ιδιαίτερη οξύτητα. Οι διαπιστώσεις αυτές στηρίζονται σε στοιχεία από τη μελέτη του Arrighi, G. (1990) *World Income Inequalities and the Future of Socialism*, mimeo, Braudel Center, Binghamton, New York. Τα στοιχεία τα πήραμε από τον Wade, R. (1995, 115) *Resolving the State-Market Dilemma in East Asia*, in Chang and Rowthorn (1995)

- ¹⁹ Ο περιορισμός του κοινωνικού προβλήματος σε αυτές τις διαστάσεις φαντάζει παρωχημένος σε μια περίοδο που όλοι μιλάνε για αποκλεισμούς και διαφορετικότητες. Πρόκειται αναμφισβήτητα για συνειδητή επιλογή η οποία θεμελιώνεται σε διαφορετικές θεωρητικές αφηρημένες και διαφορετικό πλαίσιο κοινωνικών αξιών. Ο αποκλεισμός είναι αποτέλεσμα ή συνέπεια, δεν συνιστά αίτια. Επίσης η προσπάθεια ερμηνείας του αποκλεισμού με αναφορά στη διαφορετικότητα στέκεται στην επιφάνεια. Στη σύγχρονη ταξική κοινωνία, δεν αποκλείονται μόνο οι άλλοι, οι απ έξω, αλλά αποκλείονται, με αυξανόμενο μάλιστα ρυθμό, και πολλοί που βρίσκονται μέσα. Ακόμα θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η διαφορετικότητα δεν αποτελεί ούτε καν αναλυτική κατηγορία. Η ποικιλία, η πολυμορφία συνιστούν την ουσία της ζωής. Αντίθετα αυτό που δημιουργεί αποκλεισμούς και προσδίδει κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό κ.λπ περιεχόμενο στη φυσική διάσταση της διαφορετικότητας είναι, σε τελευταία ανάλυση, η οικονομική κατάσταση. Προσωπικά θεωρώ ότι το πρόβλημα βρίσκεται στην ανισότητα και όχι στη διαφορετικότητα. Το θέμα αυτό, της οικονομικής βάσης των αποκλεισμών, αποτελεί πεδίο ζωικής θεωρητικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε διάφορες σχολές, μαρξιστικές, νεοθεσμικές, μεταξενονιανές και παρεμβατικές. Για μια πρώτη προσέγγιση και σχετική βιβλιογραφία βλέπε: Phillips, A. (1997) *From Inequality to Difference: A Severe Case of Displacement?* *New Left Review* 224.
- ²⁰ Τα ζητήματα των κοινωνικών αξιών βρίσκονται την περίοδο αυτή στο επίκεντρο των θεωρητικών συζητήσεων στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Ως αντιπροσωπευτικά διαφορών προσεγγίσεων σημειώνονται τα εξής βιβλία. Σταμάτης, Κ. Μ. (1995) *Αστική Κοινωνία, Δικαιοσύνη και Κοινωνική Κριτική*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. Zajac, E. E. (1985) *Political Economy of Fairness*, The MIT Press. Buchanan, A. E. (1982) *Marx and Justice: The Radical Critique of Liberalism*, Totawa, NJ, Rowman and Allanhead. Buchanan, A. E. (1985) *Ethics, Efficiency and the Market*, Totawa, NJ, Rowman and Allanhead.
- ²¹ Πέρα από τις επιμέρους ερμηνείες υπάρχουν ολόκληρες σχολές σκέψης όπως είναι, για παράδειγμα, η μαρξιστική θεωρία και η θεωρία των μακροχρόνιων κυμάτων οι οποίες ενσωματώνουν την κρίση ως οργανικό στοιχείο της καπιταλιστικής οικονομίας. Ο χώρος δεν μας επιτρέπει εδώ να ασχοληθούμε με αυτές τις προσεγγίσεις.
- ²² Στην οικονομική σκέψη γενικά, υπάρχει ένα ισχυρό ρεύμα, στο οποίο μπορεί να εντάξει κανείς θεωρητικούς με σημαντικές διαφορές όπως Ricardo, J. S. Mill, Marx, Veblen, Schumpeter και Keynes για να περιοριστώ στους σημαντικότερους και το οποίο εντοπίζει το βαθύτερο αίτιο της κρίσης στη δυσανάλογη ενίσχυση της οικονομικής θέσης κάποιας κοινωνικής τάξης ή κατηγορίας. Για το ποια ομάδα ευθύνεται για τη διατάραξη του διανεμητικού "συμβολαίου" υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Οι περισσότεροι ρίχνουν την ευθύνη στο κεφάλαιο ή σε κάποια υποκατηγορία του. Δε λείπουν όμως και εκείνοι που θεωρούν υπεύθυνη την εργασία.
- ²³ Η επιλογή ενός παράγοντα σαν του βασικού δεν σημαίνει ότι είναι ο μοναδικός. Όπως άλλωστε τονίζει ο Εγγκελς "είναι αμέτρητες οι διασταυρούμενες ενέργειες και άπειρη η σειρά των παραλληλόγραμμων δυνάμεων μέσα από τις οποίες ξεπηδάει μια συνισταμένη -

- το ιστορικό γεγονός". Φρ. Εγγκελς, Γράμμα στον J. Bloch, 21.9.1890. Βλέπε: Μαρξ-Εγγκελς (αχρονολόγητο, 574) *Διαλεχτά Έργα*, Τομ. Δεύτερος, Αθήνα, εκδ. Β. Καμπίτση. Η διανεμητική ερμηνεία της κρίσης του Keynes προέρχεται κατ' ευθεία από τη αντίστοιχη του Ricardo. Η μόνη ουσιαστική διαφορά αφορά στην κοινωνική τάξη ή κατηγορία η οποία προκαλεί ή ευθύνεται για την ανατροπή της διανομής. Στο Ricardo ήταν οι γαιοκτημονες και στον Keynes οι εισοδηματίες.
- 24 Keynes, J. M. (1950, 372) *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Macmillan.
- 25 Για τη σημασία της θεωρίας και γενικότερα των ιδεών ο Keynes (1950, 372) έγραφε: «Οι ιδέες των οικονομολόγων και των πολιτικών φιλοσόφων, ανεξάρτητα αν είναι ορθές ή εσφαλμένες, είναι ισχυρότερες από ό,τι συνήθως πιστεύεται. Στην πραγματικότητα ο κόσμος εξουσιάζεται, σχεδόν, μόνον από αυτές». Παραπλήσιες απόψεις εκφράζει και ένας σύγχρονος κριτικός οικονομολόγος: «ακόμα και η τάξη η ίδια δεν γεννιέται μόνο από τα οικονομικά, αλλά από την ένωση του οικονομικού συμφέροντος και της πολιτιστικής νομιμοποίησης. Οι τάξεις επενεργούν στην ιστορία μόνο όταν είναι εξοπλισμένες και νομιμοποιημένες από πολιτιστικές αξίες γενικά και πλατιά αποδεκτές απ' όλη την κοινωνία». Βλέπε Marglin, S. A. (1996, 86) Losing Touch: The Cultural Conditions of Worker Accommodation and Resistance, in Lippit, V. D. (ed) *Radical Political Economy*, London, Sharpe
- 26 Keynes (1950, 383).
- 27 Δε χρειάζεται να επισημάνω ότι η αποτελεσματικότητα του κράτους και των οργανώσεων δεν είναι δεδομένη, αλλά η πραγμάτευσή της δεν μπορεί να γίνει εδώ.
- 28 Τα ερωτήματα που αφορούν στη φύση, την οργάνωση και τους στόχους του κράτους είναι πάντα επίκαιρα και οι απαντήσεις σε αυτά ποικίλες και συγχρουόμενες. Νεοφιλελεύθεροι, παρεμβατιστές και μαρξιστές δίνουν διαφορετικές απαντήσεις. Για μια ενδιαφέρουσα σύνοψη και κριτική των κυριότερων θεωριών αυτής της κατηγορίας βλέπε: Καράγιωργας, Δ. (1979) *Δημόσια Οικονομική Ι: Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- 29 Οι τεχνικές, οργανωτικές, γραφειοκρατικές και άλλες αδυναμίες του κράτους είναι υπαρκτές και κρίσιμες. Κατά συνέπεια τις παίρνουμε ως δεδομένες. Θεωρούμε όμως ότι και αυτές μπορούν να αντιμετωπιστούν με κατάλληλη προσαρμογή ή ακόμα και δημιουργία νέων θεσμών οργάνωσης και ελέγχου της συλλογικής δράσης.
- 30 Την περίοδο αυτή σημαντική ήταν η αύξηση της ολικής συγκέντρωσης καθώς και της διεθνούς συγκέντρωσης. Αντίθετα η κλαδική συγκέντρωση έδειξε τάσεις σταθεροποίησης ή και μικρής υποχώρησης. Όμως το γεγονός αυτό δεν αλλάζει την εικόνα. Σε ένα κόσμο όπου κυριαρχεί η μεγάλη πολυεμπορευματική, πολυκλαδική και πολυεθνική επιχείρηση, ελάχιστα, αν όχι μηδενική, σημασία έχει η μεταβολή στην κλαδική συγκέντρωση.
- 31 Ένα παράδειγμα αρκεί για να δείξει την τεράστια ισχύ που βρίσκεται στα χέρια των υπερεθνικών επιχειρήσεων. Το 1987 η General Motors, η μεγαλύτερη με βάση την απασχόληση εταιρεία, απασχολούσε 876.000, περισσότερους κατά 100.000 περίπου σε σύγκριση με τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Βλέπε: Scherer, F. M. and Ross, D. (1990, 57) *Industrial Market Structure and Economic Performance*, Geneva, Houghton Mifflin.
- 32 Για μια σύντομη αλλά αρκετά κατατοπιστική επισκόπηση βλέπε την εισαγωγή στο Chang, Ha-Joon and Rowthorn, R. (1995, eds) *The Role of the State in Economic Change*, Oxford, Clarendon Press.

- 33 Ειδικότερα οι μονεταριστές και οι νεοαυστριακοί είναι κεκρηυγμένοι εχθροί της κρατικής παρέμβασης και εναντιώνονται σε κάθε μορφή ρύθμισης των αγορών. Ορισμένοι μάλιστα δεν διατάζουν να το διατυπώνουν ανοιχτά ότι σκοπός της ερευνητικής τους εργασίας είναι να «προσφέρουν θεωρητική στήριξη στον πολιτικό συντηρητισμό». Βλέπε: Reder, M. W. (1982, 35) Chicago Economics: Permanence and Change, *Journal of Economic Literature*, 20: 1-38.
- 34 Οι σοσιαλδημοκράτες εγκατέλειψαν τον παρεμβατισμό και προσχώρησαν ανοιχτά ή κεκαλυμμένα στο συντηρητισμό, ενώ τα αριστερά κόμματα που τη μεταπολεμική περίοδο μάχονταν τις πολιτικές παρέμβασης άργησαν να συνειδητοποιήσουν τη διαφορά.
- 35 Γύρω από τη φύση και το ρόλο του κράτους υπάρχουν όπως είναι φυσικό πολλές θεωρίες και απόψεις. Σύμφωνα με μια, μαρξιστικής προέλευσης, προσέγγιση το κράτος δεν είναι ούτε μπορεί να είναι ανεξάρτητο από τη γενικότερη κατανομή ισχύος στα όρια της κοινωνίας. Στην ουσία εκφράζει πάντα αυτό το συσχετισμό δύναμης και προσλαμβάνει πάντα εκείνη τη μορφή και επιλέγει εκείνες τις πολιτικές οι οποίες εξυπηρετούν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης.
- 36 Vartiainen, J. (1995) The State and Structural Change: *What can be Learnt from the Successful Late Industrializers?*, in Chang, H-J. and Rowthorn, R. (1995)

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arrighi, G. (1990) *World Income Inequalities and the Future of Socialism*, mimeo, Braudel Center, Binghamton, New York.
- Atkinson, A. B. (1995) *Incomes and the Welfare State: Essays on Britain and Europe*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Buchanan, A. E. (1982) *Marx and Justice: The Radical Critique of Liberalism*, Totawa, NJ, Rowman and Allanhead.
- Buchanan, A. E. (1985) *Ethics, Efficiency and the Market*, Totawa, NJ, Rowman and Allanhead.
- Chang, Ha-Joon and Rowthorn, R. (1995, eds) *The Role of the State in Economic Change*, Oxford, Clarendon Press.
- Cohen, D. (1995) *The Misfortunes of Prosperity: An Introduction to Modern Political Economy*, London, The MIT Press.
- Dobb, M. (1972-1973) *Theories of Value and Distribution Since Adam Smith*, (Ελληνική Μετάφραση, Θεωρίες της Αξίας και της Διανομής, Αθήνα, Gutenberg).
- Εγγκελς, Φ. Γράμμα στον J. Bloch, 21.9.1890, στο: Μαρξ-Ενγκελς (αχρονολόγητο, 574) *Διαλεχτά Έργα*, Τομ. Δεύτερος, Αθήνα, εκδ. Β. Καμπίτση.
- Fourastie, Jean, (1979) *Les Trent Glorieuses*, Paris, Fayard.
- Καργάωφγας, Δ. (1979) *Δημόσια Οικονομική Ι: Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης.

- **Καράγιωργας, Σ.** (1994) *Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες*, τόμος III, Αθήνα, έκδοση Ίδρυμα Σάζη Καράγιωργα.
- **Keynes, J. M.** (1950) *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Macmillan.
- **Maddison, A.** (1989) *Dynamic Forces in Capitalist Development*, Oxford, Oxford University Press.
- **Marglin, S. A.** (1996) *Losing Touch: The Cultural Conditions of Worker Accommodation and Resistance*, in Lippit, V. D. (ed) *Radical Political Economy*, London, Sharpe
- **Marglin, S. and Schor, Juliet** (1990, eds) *The Golden Age of Capitalism*, Oxford, Clarendon Press.
- **Myrdal, G.** (1953) *The Political Element in the Development of Economic Theory*. (Ελληνική Μετάφραση. Το Πολιτικό Στοιχείο στην Οικονομική Θεωρία. Αθήνα, Παπαζήσης).
- Myrdal, G (1968) *The Asian Drama*, London, Penguin.
- **Παλάσκας, Θ.** (1966) *Η Ανάπτυξη των Αναπτυσσόμενων Χωρών θα Σώσει τις Οικονομίες των Ανεπτυγμένων*: Οικονομικός Ταχυδρόμος, 18.6.1996
- **Phillips, A.** (1997) *From Inequality to Difference: A Severe Case of Displacement?* New Left Review 224.
- **Reder, M. W.** (1982) *Chicago Economics: Permanence and Change*, Journal of Economic Literature, 20: 1-38.
- **Robinson, J.** (1964) *Economic Philosophy*. (Ελληνική Μετάφραση, Οικονομική Φιλοσοφία, Αθήνα, Παπαζήσης).
- **Scherer, F. M. and Ross, D.** (1990) *Industrial Market Structure and Economic Performance*. Geneva, Houghton Mifflin.
- **Schweickart, D.** (1995) *Against Capitalism*, London, Cambridge University Press.
- **Σταμάτης, Κ. Μ.** (1995) *Αστική Κοινωνία, Δικαιοσύνη και Κοινωνική Κριτική*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάζη Καράγιωργα.
- **Vartiainen, J.** (1995) *The State and Structural Change: What Can be Learnt from the Successful Late Industrializers?*, in Chang, H-J. and Rowthorn, R. (1995,eds)
- **Veblen, T.** (1953) *The Theory of the Leisure Class*, New York, Mentor.
- **Wade, R.** (1995) *Resolving the State-Market Dilemma in East Asia*, in Chang and Rowthorn (1995)
- **Warren, B.** (1973) *Imperialism and Capitalist Industrialisation*, New Left Review, 81: 3-44.
- **Warren, B.** (1980) *Imperialism: Pioneer of Capitalism*, London, Edward Arnold.
- **Zajac, E. E.** (1985) *Political Economy of Fairness*, The MIT Press.